

प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कालखंडामध्ये त्यांनी अस्पृश्योध्दार आणि दलितोध्दारासाठी मोठी चळवळ उभी केली. डॉ. आंबेडकरांच्या दैदिप्यमान कामगिरीचा प्रभाव अखिल भारतीय दलित समाजावर व राजकारणावर त्यांच्या मृत्यूनंतरही टिकून राहिला आहे. आजवर बऱ्याच संशोधकांनी डॉ. आंबेडकरांच्या कालखंडातील दलित चळवळीचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मात्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानंतरच्या दलित चळवळीचा विशेष असा अभ्यास झालेला नाही. डॉ. आंबेडकरांचा रिपब्लिकन पक्ष स्थापून दलित समाजाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी सतत संघर्ष करण्याचा मनोदय त्यांच्या मृत्यूनंतर किती प्रमाणात सफल झाला याचा सांगोपांग अभ्यास झालेला नसल्याने "१९५६ नंतरची महाराष्ट्रातील दलित चळवळ" या विषयाचा अभ्यास करण्याचे ठरविण्यात आले. या शोधनिबंधात १९५६ ते १९९४ या कालखंडातील दलित चळवळीचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

'आंबेडकरपूर्व दलित चळवळ' या पहिल्या प्रकरणामध्ये आंबेडकरांच्यापूर्वी महाराष्ट्रातील दलित चळवळीचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. महात्मा जोतिबा फुले यांनी अस्पृश्योध्दारासाठी केलेले कार्य, तसेच त्यांनी शूद्रातिशूद्रांना एकत्र करून या देशातील सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व शैक्षणिक विषमतेविरुद्ध जो लढा दिला आणि त्यातून जी जागृती झाली त्याचा अभ्यास केला आहे. विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी अस्पृश्यांमध्ये शिक्षण प्रसार व सुधारणा करण्याचा जो प्रयत्न केला त्याचाही आढावा घेण्यात आला आहे. अस्पृश्यांतील पहिले सुधारक गोपाळबाबा वलंगकर, अस्पृश्यांतील पहिले संपादक किसन फागू बंदसोडे व अस्पृश्यांतील सुधारक संघटक

शिवराम जानबा कांबळे यांच्या कार्याचे मूल्यमापन केले आहे. राजर्षि शाहू महाराज यांनी अस्पृश्योद्धारसाठी, शिक्षण प्रसाराचे केले कार्य, अस्पृश्यता विरोधी कायदा, इतर मागासवर्गीयांना संस्थानात राखून ठेवलेल्या जागा, अस्पृश्यांना स्वावलंबी बनविण्याचे त्यांचे प्रयत्न याचाही या प्रकरणात अभ्यास केला आहे.

‘रिपब्लिकन पक्ष - उदय, फूट व कार्य’ या दुसऱ्या प्रकरणामध्ये दलित चळवळीतील या पक्षाच्या कार्याचे मूल्यमापन करण्यात आले आहे. या प्रकरणामध्ये रिपब्लिकन पक्षाच्या स्थापनेअगोदर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बहिष्कृत हितकारिणी सभा, स्वतंत्र मजूर पक्ष, शेडयूल्ड कास्ट फेडरेशन या संघटना व राजकीय पक्षांचा अभ्यास केला आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मृत्यूनंतर ३ ऑक्टोबर १९५७ रोजी स्थापन झालेल्या रिपब्लिकन पक्षाने शेतमजूर, कामगार, शोषित पीडीत, ओबीसी, अस्पृश्य यांच्या प्रश्नावर दिलेले लढे व चळवळींचा या प्रकरणात अभ्यास करण्यात आला.

‘दलित पॅथरची चळवळ’ या तिसऱ्या प्रकरणामध्ये दलित पॅथरच्या उदयाची कारणे, दलित पॅथरची घटना, दलित पॅथरमधील फूट यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. दलित पॅथरमधील फूटीनंतर विविध गटांनी केलेल्या कार्याचा अभ्यास केला असून त्यामध्ये दलितांवर महाराष्ट्रभर होणारे अत्याचार व दलित पॅथरची भूमिका, बेकारी, निवडणूकातील भूमिका, वरळीची दंगल, मराठवाडा विद्यापीठाचा नामांतराचा लढा, रिडल्स प्रश्नावर पॅथरची भूमिका, मंडल आयोगाच्या अमंलबजावणीसाठी केलेले आंदोलन या व इतर अनेक ज्वलंत प्रश्नावर पॅथरने दिलेल्या लढ्याचा शोध घेऊन त्यांच्या कार्याचे मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

भटक्या विमुक्तांची चळवळ या प्रकरणामध्ये भटक्या विमुक्तांच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक समस्या, तसेच १९६० मधील व १९८९ मधील सोलापूर येथे झालेल्या भटक्या विमुक्तांच्या परिषदा, त्यातील मागण्यां व भटक्या विमुक्तांच्या समस्यांवर उभारलेल्या चळवळींचा आणि लढ्यांचा अभ्यास करून या चळवळींचे विश्लेषण केले आहे.

उपसंहार या पाचव्या प्रकरणामध्ये या विषयाच्या अभ्यासातून निघालेल्या निष्कर्षांची मांडणी केली आहे.

हा प्रबंध पूर्ण करण्यासाठी अनेक व्यक्तींचे प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सहकार्य मिळाले. माझे मार्गदर्शक डॉ. एम. ए. लोहार यांनी माझ्यासारख्या सामान्य विद्यार्थ्यांकडून हा प्रबंध पूर्ण करून घेतला. या प्रबंधाचे श्रेय खऱ्या अर्थाने त्यांच्याकडेच जाते. त्यांचे आभार मानण्याऐवजी मी सदैव त्यांच्या ऋणात रहाणेच पसंत करीन. इतिहास विभागातील माजी विभाग प्रमुख डॉ. बी. आर. कांबळे, तसेच डॉ. व्ही. एस. कदम यांचे मला सतत प्रोत्साहन मिळत राहिले. तसेच या विभागाचे विभाग प्रमुख डॉ. अरुण भोसले डॉ. एम. पी. पाटील, डॉ. बी. डी. खणे, डॉ. सौ. पी. ए. पाटील, डॉ. सौ. एन. डी. पारेकर, गगराणी मॅडम, यांचे वेळोवेळी सहाय्य मिळाले. कार्यालयीन सेवक वर्ग श्री. सुतार व पवार या सर्वांचा मी ऋणी आहे.

स्वतः अशिक्षित असूनही मला पुढील शिक्षणासाठी प्रोत्साहन देणाऱ्या माझ्या माई(आई) व तात्या (वडील) यांचे मी शब्दात आभार मानू शकत नाही. मी त्यांच्या ऋणात रहाणेच पसंत करतो.

माझी बहीण सौ. मंगल व भाऊजी श्री. महादेव जगधने तसेच माझे भाऊ विश्वास, सोनाप्पा, अशोक, माझे सासू-सासरे सौ. मिजा व श्री. बबन जगधने या

सर्वांचे वेळोवेळी सहाय्य व आर्शिवाद मिळत राहिला त्यांचा मी ऋणी आहे. माझी पत्नी सौ. अनिता हिनेही खारीचा वाटा उचलला या सर्वांचा मी ऋणी आहे.

अत्यंत उत्कृष्ट, सुबकरीतीने प्रबंध टंकलेखन करून दिल्याबद्दल श्री. विष्णु खाडे यांचाही मी आभारी आहे.

मोरे आर. एस.

संशोधक